

Saturnusplein 3

Van Josha Zwaan verscheen eveneens

Parnassia
Zeevonk
Dwaallicht
Zijspoor

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Joshua Zwaan

Saturnusplein 3

Ambo|Anthos
Amsterdam

Dit is een roman en daarmee geen waargebeurd verhaal.

ISBN 978 90 263 3911 0

© 2018 Josha Zwaan

Omslagontwerp Bloemendaal & Dekkers

Omslagillustratie © H. Armstrong Roberts / Alamy

Foto auteur © Daniela Depau

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Hij sterft niet die voor de verdrukten leefde

In memoriam Daniel Schrijver

Haarlem, 1995

Koos,

Als we wisten wat onze daden teweegbrengen, zouden we dan anders handelen? Ons inhouden, de tong afbijten, woorden tegenhouden voor ze hun gif verspreiden? Zouden we onze handen op de rug houden, onszelf vastbinden, om maar niet dat te doen wat later onherroepelijk beschadigend bleek te zijn?

Wie kent niet die stille stem, diep in het hart, of misschien in het hoofd, die fluistert dat we om moeten keren, niet moeten doen wat onze behoefte op het punt staat ons te laten doen. Soms zijn we bereid te luisteren. Vaak niet.

Zo ontstaan kleine en grote rampen. Op kleinschalig vlak en op wereldniveau. Ook de beul, de terrorist, de moordenaar hoort of voelt het zachte fluisteren. 'Niet de trekker overhalen', 'niet de bijl laten neerdalen', 'niet je handen verder laten knijpen'. De fluisterstem is niet de enige stem. Er wordt geschreeuwd in onze hoofden en harten.

Mijn verging het net zo. Mijn verlangen overschreeuwde het sluimerende besef dat het niet goed was wat ik deed. Hoe kon ik weten wat de gevolgen zouden zijn? Veertig jaar lang heb ik geleefd in de stellige overtuiging dat er talloze excuses waren voor mijn gedrag. Genoeg om er verder niet over na te hoeven denken.

Tot jij plotseling stierf.

Die dood bestond alleen in mijn hoofd, maar toen mij dat duidelijk werd was het schrijven al begonnen. Vanaf het moment dat jouw pen zweeg borrelden er in mij zinnen op die ik zou willen spreken, flarden van de geschiedenis die ik zou willen vertellen, uitleg die ik zou willen geven.

Te laat, schreef ik met beverige letters in een schriftje dat ik ooit gebruikte voor het bijhouden van de uitgaven voor boodschappen en kolen.

Te laat.

De tafel waaraan ik met je vader at, waaraan jij en je broer de eerste hapjes proefden, puzzelden en tekeningen maakten, is decennia geleden vervangen door een moderner exemplaar: een stalen onderstel met glazen blad. Het staal rust in de putten die de poten van de oude tafel in de houten vloer hadden gegraven. Het uitzicht vanaf mijn vaste plek is onveranderd. Vanaf die plek stroomden woorden op het papier. Zinnen die mij terugvoerden naar hoe alles begon.

We spreken al zo lang niet meer met elkaar. Jij, het kind dat ik niet wilde, ik, de moeder die door jou afgewezen werd.

Toen ik begreep dat het verdwijnen van jouw naam uit de openbaarheid niet stond voor jouw dood maar voor jouw strijd om te overleven, nam ik het besluit mijn pen zijn gang te laten gaan. Misschien kan ik nog een verklaring vinden. Ik weet niet of het zin heeft om mijn aandeel in jouw worsteling te onderzoeken, maar een zeurende wroeging duwt me elke dag sterker die richting uit. Terug naar het verleden. Naar het waarom.

Ik zal je mijn verhaal vertellen; het verhaal van de Lies die jij nooit gekend hebt.

Hoe ze was.

Hoe ze werd.

23 september 1943

Haar droom werd onderbroken door een geluid, misschien een stem. Door de kier in het verduisteringsgordijn kon ze zien dat het al licht werd. De wekker gaf halfzes aan. Alles aan haar lichaam was koud; haar handen, haar voeten, haar hart. In haar nachtjapon en op pantoffels sloop ze zacht de trap af, de jongetjes mochten onder geen beding wakker worden. Ze opende de tuindeuren en ging in de stoel op het terras zitten. Een paarsgrijze strook boven de bomen voorspelde de nieuwe dag. Achter haar gesloten ogen verscheen de lange gang met celdeuren van het Oranjehotel, waar ze vorige week een blik in had kunnen werpen toen Daniel na haar bezoek terug naar zijn cel werd geleid.

Ze stelde zich voor hoe hij, zittend op zijn brits, wachtte tot de naderende voetstappen stilhielden. Zijn celdeur werd geopend, een man van de *Sicherheitsdienst* stond in de deuropening. 'Gratieverzoek afgewezen. U heeft een kwartier om iets te schrijven.' Onverschillige handen die hem pen en papier toestaken. Geen Duitser, een Nederlander.

Liefste... Daniel schreef in grote haast. Nog zoveel te zeggen, zo weinig minuten. De tuin was vol van haar gefluister, terwijl Daniel schreef prevelden haar lippen hoeveel ze van hem hield, dat hij haar niet mocht verlaten. Nooit bad ze, maar nu smeekte ze het universum om een wonder. De contouren van de bomen en struiken werden scherper.

De celdeur ging open, bewakers bevalen Daniel op te staan en mee te komen. 'Ik ben bij je,' fluisterde ze en sloot haar ogen opnieuw, zat naast hem in de legerjeep waarin hij werd weggevoerd, keek met zijn ogen naar het zand van de duinen, de bloeiende hei, zacht glinsterend van dauw. Even opende ze haar ogen, samen met Daniel keek ze naar de opkomende zon, hoorde de stem van de vertegenwoordiger van de *Staatsanwalt* het doodvonnis uitspreken, hoorde het geweersalvo over de vlakke golven. Ze voelde hoe haar hart stilstond toen Daniel zijn laatste adem uitblies.

Hoewel ze het niet wilde, begon haar hart weer te kloppen. Langzamer dan voorheen pompte het haar bloed rond. Koud bloed. Onwillekeurig keek ze op de kerkklok. Het was even na halfacht.

I

Een heel gewoon meisje

1934-1945

Het huis waar ze voor stond was in haar ogen geen huis maar een kasteel. De witte villa lag verscholen tussen beuken en kastanjes. Het jonge blad van de net uitgelopen beuken had de tint van het voorjaar, de kaarsen van de bloeiende kastanjes prijkten fier op de nog kale takken. Lies snoof de lichtzoete geur op terwijl ze om zich heen keek. Achter haar lag de lange oprijlaan waarover ze zojuist met voorzichtige passen naar het huis was gelopen. De tuin had de grootte van een park. Wat voor mensen woonden hier? Hoe had ze kunnen denken dat zij, Liesje van Gelder, een meisje van eenvoudige komaf, bij deze mensen in de smaak zou kunnen vallen?

De koperen trekbel klingelde hard. Ze trok haar hand snel terug en wachtte tot de deur geopend werd. Het meisje dat opendeed had aan een half woord genoeg. 'Ik breng u naar mevrouw Schrijver. Ze wacht op u in de salon.' De strik van haar schort danste boven haar billen toen ze voor Lies uit liep naar een kamer vol elegante meubelstukken. In de hoek stond een glimmend zwarte vleugel. Lies' ogen hechtten iets te lang aan het instrument voor ze de mevrouw aan durfde kijken. Er werd een verrassend kleine hand naar haar uitgestoken. De vrouw die voor haar stond was even frêle als de hand, haar zwarte haar en donkere ogen gaven haar verschijning een exotisch tintje, maar haar Nederlands was onberispelijk.

'Fijn om kennis met je te maken, Elisabeth. Noemt iedereen je zo of mogen we Lies zeggen?'

‘Lies, mevrouw, dat zeggen ze thuis ook tegen mij.’ De kussens van de stoel waarin ze plaats mocht nemen voegden zich zacht naar haar lichaam.

‘Mooi. Dan zeggen we Lies. Dat klinkt ook gezelliger voor de meisjes. De bedoeling is dat je er de hele dag voor ze bent. Aankleden, naar school en naar gymnastiek brengen, met ze spelen, helpen met schoolwerk. Enfin, je hebt de advertentie gelezen. Je hebt de kweekschool gedaan toch? Dan kun je hen goed helpen met hun sommen, veronderstel ik?’

‘Ja, mevrouw. Het is moeilijk een betrekking als onderwijzeres te vinden, dus ik dacht...’

‘Ik begrijp het,’ onderbrak mevrouw haar. ‘We hebben ook nog twee zoons. Daniel, de oudste, studeert machinebouw in Delft en is alleen in de weekenden thuis. Flip rijdt elke dag met zijn vader mee naar Amsterdam waar hij op de Kunstnijverheidsschool zit. In principe heb je met hen niets te maken.’ Ze draaide haar hoofd naar de deur. Geruisloos kwamen twee meisjes tevoorschijn. Hun haar was even donker als dat van hun moeder maar de ogen die Lies nieuwsgierig opnamen hadden een onverwachte kleur groen.

‘Dag, ik ben Lies.’

‘Dit is Eva en ik ben Rachel.’ De oudste van de twee was duidelijk de baas.

‘Ga maar in de tuin spelen, meisjes. Dan praat ik nog even met Lies.’ De kinderen holden weg, alleen Rachel zwaaide bij de deur nog als groet.

‘Wat doet je vader?’

‘Hij werkt op het gemeentehuis in Zaltbommel, mevrouw. Hij is ambtenaar.’

Mevrouw leek tevreden. ‘Mijn man komt zo thuis. Ik zal met hem overleggen. Kom over een uurtje maar terug.’

‘Goed, mevrouw.’ Ze stond op.

‘Nog één ding.’ Mevrouw keek haar vorschend aan. ‘Wij zijn een Joodse familie, niet religieus, maar toch. Heb je daar bezwaar tegen?’

Ze aarzelde. Moeder zou niet blij zijn. ‘Gelukkig hebben we dat achter ons gelaten,’ placht ze te zeggen de enkele keer dat hun Joodse afkomst ter sprake kwam. In de kerk wist bijna niemand ervan. Intuïtief had Lies altijd geweten dat ze erover moest zwijgen. Als de dominee tijdens de zondagsdienst uit het Oude Testament voorlas, galmden de zinnen over Abraham, Isaak en Jakob door het met honderden kerkgangers gevulde schip van de Sint Maartenskerk, maar de oudtestamentische verhalen over het Joodse volk gingen niet over hen. Zij waren hervormd, al twee generaties lang. Tot een paar jaar geleden had ze niet eens geweten dat er een synagoge in de Kloosterstraat was. Vader had haar er tijdens een wandeling op gewezen. ‘Kijk Lies, de kerk van de Joden.’ Nieuwsgierig had ze naar de Hebreeuwse letters op de gevel gestaard.

Het bericht dat Hitler aan de macht gekomen was lag nog vers in haar geheugen. ‘Nu zijn de rapen gaar daar,’ had vader gezucht. In zijn gebed voor de maaltijd vroeg hij de Heere God om genade en bescherming voor de familie in Duitsland. ‘Hebben wij familie daar?’ had ze verrast gevraagd zodra het amen klonk. Vader sprak alleen af en toe over zijn broer Jaap, die in Parijs woonde. ‘Van heel lang geleden, broers en zusters van je overgrootouders, oudooms en -tantes, nooit ontmoet. Allemaal nog Joods. Maar toch, familie..’

Opeens hoorde ze zichzelf zeggen: ‘Wij zijn ook Joods thuis. Maar wij doen er niets meer aan.’

De mevrouw glimlachte nu veel vriendelijker. ‘Mooi. Dan zien we je over een uur.’

De oprijlaan leek nog langer dan op de heenweg. De huizen in deze wijk waren allemaal even statig, de tuinen weelderig en ruim. Ze stelde zich voor hoe ze met de kinderen een balspel zou doen, gewoon op het gazon. De mogelijkheden om je te verstoppen moesten eindeloos zijn. Ze verheugde zich opeens op deze betrekking. Een hele klas kinderen les geven was ook niet alles. Dit waren er maar twee.

Onrustig liep ze door de lanen van Hilversum de minuten weg. Precies na een uur stond ze weer voor het huis. Op de oprit stond een purperrode auto, de zon weerkaatste tegen de motorkap. De lak zag eruit alsof de auto iedere dag gewassen werd.

Voorzichtig trok ze aan de bel. Het geklingel klonk nu bescheiden. Het meisje gebaarde haar weer mee te lopen. Meneer en mevrouw zaten samen in de salon, de sigaar in de mond van meneer verspreidde een zoete geur. Zijn keurende blik was vriendelijk maar afstandelijk.

Mevrouw deed het woord. ‘We zouden het fijn vinden als je voor Eva en Rachel ging zorgen, Lies. Naast kost en inwoning kunnen we je twaalf gulden per week bieden. Een weekend per maand heb je vrij om naar je ouders te gaan. Wat zeg je ervan? Kun je maandag beginnen?’

In haar verbazing over het snelle gemak waarmee deze mensen beslisten, vergat ze te antwoorden. Maandag beginnen. Ze dacht aan haar ouders en zusje, die zo’n snel vertrek niet verwachtten. Haar blik gleed langs de vleugel en de glazen deuren van de veranda naar de bronzen vogel aan de rand van het gazon. Het moest heerlijk zijn om hier te wonen.

‘Lies?’

‘Graag, mevrouw. Zeker, mevrouw.’

De trein ratelde over de spoorbrug die de oevers van de Waal verbond. Scheerlicht lag over het silhouet van Zaltbommel. Achter sommige ramen waren al lampen ontstoken. De hele treinreis had ze gedacht aan het huis met de parkachtige tuin en de zachte kus-sens op de sofa in de salon. Met een hupje sprong ze de trein uit en ze liep bijna in loop-pas van het station naar het centrum. Ze keek met andere ogen naar haar ouderlijk huis, het middelste in een lange rij aan elkaar geplakte woninkjes. Een straat zonder stoep, een steeg liep langs de plaatsjes achter de huizen.

Ze opende de achterdeur. Moeders gebruikelijke ‘dag kind’, een

snelle glimlach, haar handen die trefzeker pastinaken en wortels raspten, riepen een glimp van de te verwachten heimwee op die de blijdschap verdreef. Na maandag zou het vier weken duren voor ze weer hier zou zijn.

Moeder keek zuinig toen ze vertelde over de villa in Hilversum, de vleugel, de meisjes met witte strikken in het haar. 'Rijke mensen dus. Dat moet wel als je een gouvernante neemt in plaats van zelf voor je kinderen te zorgen. Eva en Rachel. Joodse mensen zeker?'

Ze voelde verwarring, zoals altijd als haar moeder over Joodse mensen sprak alsof het om een andere soort ging. Dat zij hervormd waren was volgens moeder een stap voorwaarts. Was daarmee een betrekking bij een Joodse familie, ook al waren ze steenrijk, een stap terug in haar ontwikkeling? Moeder sprak het niet uit, toch voelde ze haar teleurstelling.

'Jammer van je opleiding, maar ja, zolang je geen betrekking als onderwijzeres kunt vinden moet het maar.'

'Ik word heus nog wel een keer juf, moeder.'

'Ik hoop het. Ze betalen je wel een mooi bedrag.' Moeder klonk al milder.

Ella kwam de kamer binnen. Lies trok haar zusje aan de eigenwijze paardenstaart. 'Luister eens, ik ga in Hilversum wonen. Maar ik kom je vaak opzoeken. En misschien mag je weleens komen kijken daar. Ik ga er op twee meisjes passen, ietsje jonger dan jij.'

Ella's pruillip verdween bij de laatste zin. 'Hoe heten ze? Zijn ze aardig?'

'Eva en Rachel. En ja, ze lijken me aardig. Vooral de oudste is grappig en brutaal.'

'Dan kom ik vast een keer logeren. Help je me nu met mijn huiswerk?'

‘Wat een raar woord eigenlijk, staartdeling.’ Rachel beet op de achterkant van haar potlood terwijl ze naar de sommen in haar schrift staarde.

‘Een heel logisch woord, kijk maar.’ Lies tekende een aapje met een lange staart om de uitwerking van de deelsom, precies zoals ze het op de kweekschool geleerd had. ‘Zie je wat een lange staart? Hoe ingewikkelder de deelsom, hoe langer de staart.’

Rachel lachte. ‘Ik noem ze voortaan apensommen, dat klinkt leuker.’ Ze boog zich weer over de som. Het ging opeens veel sneller. Toen ze klaar was tekende ze om elke staartdeling die uitgewerkt had een aapje met een zwierige staart.

Lies keek van het gebogen hoofd waar twee vlechten als een krans omheen gevouwen waren naar de schilderijen aan de muur van de eetkamer, die groter was dan de hele benedenverdieping van haar ouderlijk huis. De eerste weken van haar verblijf hier had ze zich steeds vergist in de deuren, dan stond ze opeens in de salon als ze in de keuken wilde zijn, of in de eetkamer als ze de speelkamer van de meisjes zocht. En toen ze voor het eerst terug was in Zaltbommel leek haar ouderlijk huis gekrompen. Ze stootte haar heupen tegen de eettafel en botste tegen het aanrecht als ze zich omdraaide. Op elke plek in Hilversum kon je pirouettes draaien, in Zaltbommel moest je jezelf bijna dubbelvouwen.

De maandag waarop ze hier begonnen was, was gevuld geweest met overweldigende indrukken. De kamer die haar toegewezen werd was niet wat ze zich had voorgesteld bij een zolderkamer. De zit-slaapkamer met gebloemd behang was in haar ogen bijna een woning. Een enorme wastafel in de hoek was afgeschermd met een gordijn. Een zitje met een mahoniehouten tafeltje en twee gecapitonneerde bleekroze stoeltjes gaven de ruimte een huiselijke sfeer. Op de twijfelaar in een nis onder het zolderdak lagen kussens, achteloos neergestrooid. Donkergroene velours gordijnen

bewogen zacht voor het openstaande raam.

‘Ik heb ook zo’n mooie kamer.’ Anna, het meisje voor dag en nacht dat bij haar eerste bezoek open had gedaan, was duidelijk niet van plan haar met rust te laten. ‘Het is fijn om hier te werken. Meneer en mevrouw zijn altijd aardig.’

De woorden waren geruststellend bedoeld, begreep ze, maar de koude spanning die sinds haar vertrek uit Zaltbommel haar armen en benen verstijfde, verdween niet.

‘Hartstikke rijk zijn ze.’ Anna ratelde verder. ‘Maar mevrouw hep me een keer verteld dat meneer uit een heel gewone familie komt. Ik stotterde in het begin altijd als ik hem iets moest brengen of vragen. Of ik liet het dienblad uit me hande vallen. Ik was een beetje bang van hem, zo’n deftige meneer. Nou, toen kwam mevrouw een keer bij mijn in de keuken zitten en toen vertelde ze dat van meneer. Dat hij zijn zaak met niets begonne is, geen cent te makken. “Eenvoud is niet iets om je voor te schamen,” zei ze. Daarna heb ik die mooie koppies nooit meer laten vallen.’

Ze glimlachte naar Anna. ‘Ik vind het ook spannend om hier te gaan werken. Ze willen dat ik gewoon mee aan tafel eet ’s avonds. Liever zou ik in de keuken zitten met mijn bordje.’

‘Snap ik, meid.’ Anna lachte. ‘Maar ik zou best eens willen aanschuiven aan die tafel die ik altijd met dat prachtige tafellaken, bestek en servies moet dekken. Ze branden s’aves kaarsen bij het eten, weet je dat?’

Even schaamde ze zich voor haar bevoorrechte positie. Anna had na de huishoudschool meteen een dienstje gezocht en het geluk gehad deze goede betrekking te krijgen. Het feit dat zijzelf na de mulo de kweekschool had mogen volgen plaatste haar direct een trapje hoger dan Anna, die nota bene een jaar ouder was.

Naar de mulo gaan, dat was voor de meeste meisjes op haar lagere school niet weggelegd. Er waren er meer die net als zij alleen maar negens en tiens op hun rapport hadden, maar toch fietste ze de eerste dag na een lange, saaie zomervakantie met maar

één klasgenootje naar het imponerende gebouw van de middelbare school. Eigenlijk had ze naar de hbs gewild, want dan kon je daarna studeren. Dokter worden was haar grote droom geweest, maar volgens moeder konden vrouwen geen dokter worden. 'Je moet een vak leren, natuurlijk. Je moet jezelf kunnen redden als het nodig is. Maar over een tijdje ga je trouwen en krijg je kinderen voor wie je moet zorgen. Ga maar leren voor onderwijzeres, daar heb je ook nog wat aan als je een gezin hebt.'

De vier jaar mulo waren een oceaan van verveling geweest, maar op de kweekschool vond ze het leuker dan ze had gedacht. Om werkervaring op te doen moesten de kwekelingen een aantal maanden in de leer op een lagere school. De meester van het dorpschooltje in Hedel bij wie zij ondergebracht was, had zo zijn eigen visie op het meester-gezelsysteem. Met gesloten ogen bracht hij uren door op het bankje aan de rand van het schoolplein en rookte de ene sigaar na de andere, terwijl zij veertig rumoerige kinderen onder controle moest houden. 'Ik gooi je voor de leeuwen, dat is de enige manier om het te leren,' had hij bij de kennismaking gezegd. Ze dacht dat hij een grapje maakte maar het bleek bittere ernst. De eerste weken zwoegde ze zich door de dag, omringd door gillende, vechtende en propjes schietende kinderen. Toen ontdekte ze dat ze een troef in handen had: als ze voorlas werd het stil in de klas, kropen er duimen de babbelende mondjes in, verscheen er honger naar meer verhalen in de kinderogen, naar een wereld die groter was dan het dorp waar het gros waarschijnlijk zijn leven zou slijten. Al snel begrepen de kinderen dat het eind van de vertelling waarmee ze de dag startte, alleen geopenbaard zou worden als ze sommen gemaakt, woordjes gespeld en jaartallen opgedreund hadden. Toen haar periode als kwekeling erop zat liet ze de stapel boekjes van W.G. van der Hulst achter voor de meester, het verhaal over Niek van den bovenmeester bovenop. Ze hoopte maar dat hij haar hint zou begrijpen.

Met het behalen van het diploma van de kweekschool kwam